

SZEMLE

KECSKEMÉTI GÁBOR: „A böcsültre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”. A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján. Budapest, UNIVERSITAS KIADÓ, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 622 lap.

TASI RÉKA

Nem titkolom, recenzensként zavarban érzem most magam, mikor ezt a megtisztelő feladatot teljesítenem kell. A recenzió műfaja ugyanis nem alkalmas arra, hogy számot adjon mindarról a lenyűgöző mennyiségű és minőségű filológiai eredményről, gondolati gazdagságról, mely e monográfiát jellemzi. Marad tehát számomra a munka mértékéhez és értékéhez fel nem érő ismertetés és laudáció lehetősége.

Kecskeméti Gábor monográfiája hű marad mindazokhoz az értékekhez, melyeket az MTA Irodalomtudományi Intézetének a magyar irodalmi gondolkodás történetét feltáró sorozata, az *Irodalomtudomány és Kritika* képvisel, s amely sorozatban a régi magyar irodalom időszakából eddig két kötet látott napvilágot. Kronológia szerint a Tarnai Andor által kidolgozott középkorra vonatkozó, valamint a Bartók István által elkészített, 1630 és 1700 közötti időszakot áttekintő monográfiák közé ékelődik be Kecskeméti Gáboré: az 1580–1630 közti időszak retorikai gondolkodását, hagyományát számos különféle forráscsoport segítségével tárja fel. Legfontosabb feladatának „a magyarországi értelmiség számára hozzáférhető, mintha nyugat-európai irodalomelméleti megfontolások hazai hatásának kimutatását” tartja (16.), s a retorikai és a homiletikai kérdések európai kontextusban történő alaposabb tisztázása érdekében jelen kötetében lemond a grammatikai, poétikai és logikai kézikönyvek vizsgálatáról. Monográfiáját a történeti kommunikációelmélet módszertani keretein belül helyezi el, melynek fogalmát a szerző maga honosította meg a magyar irodalomtörténeti diskurzusban, s ennek az eszmetörténeti koncepcióként is definiált modellnek a keretében hangsúlyozta azt, hogy a régi szövegek megértéséhez szükséges kommunikációelméleti alapállások feltérképezésében nemcsak a régi irodalomelméleti tárgyú írások vizsgálatára lesz szükség, hanem elengedhetetlen bevonni a tanulmányozásba a filozófiának, a teológiának a közlést bármilyen módon befolyásoló megállapításait is. A történeti kommunikációelmélet számára az irodalomtörténet „mind produkciós, mind recepciós horizontjaiban, ontológiai és kommunikációelméleti specifikumaiban is jellemezni kívánt intézményesség keretében mutatkozik meg.” (28.) A monográfia tehát a vizsgált időszakban meghatározó retorikai hagyományra (a fogalomválasztáshoz az

angolszász irodalom *rhetorical tradition* kifejezése szolgál analógiaként) koncentrálnál, vagyis a szűkebb értelemben vett retorikatörténetnél – retorikai praeceptumok történeténél – szélesebb kontextust választ: olyan kontextust, melyben helyet kaphat a retorikai gondolkodást, a szövegprodukción és a recepción számos, különféleképpen meghatározó tényező.

A módszertani alapvetést, a nemzetközi és hazai kutatásban való kontextualizációt elvégző bevezetés után a 2. fejezet a magyarországi retorika- és homiletikaelmélet rendszeres és teljességre törekvő áttekintését nyújtja a kezdetektől 1711-ig. Ezt a monográfia időhatárait átlépő áttekintést szükségessé tette annak a szakirodalomban megmutatkozó hiánya, valamint az is, hogy általa olyan nagyobb ívű folyamatok válnak láthatóvá, melyekben a későbbi fejezetek eredményei jobban elhelyezhetők. Ebben az áttekintésben helyet kaptak mindazok a retorikai és homiletikai kézikönyvek, melyeket magyarországi szerző kompilált, amelyek külföldi szerző tollából Magyarország területén jelentek meg, továbbá olyan külföldi szerzőségű, külföldön megjelent munkák, melyek a hazai oktatásban jelentős szerepet tölthettek be.

A nagyobb ívű áttekintés után következő fejezet az 1580–1630 között keletkezett kézikönyvek részletes ismertetésére vállalkozik. Itt két szerző retorikaelméleti kézikönyveinek elemzésére kerül sor: a bártfai születésű Georg Henisch Augsburgban megjelentetett retorikai kompendiumának, valamint Pécseli Király Imre retorikájának ismertetésére. Jellemző a monográfia alaposágára, hogy a hazai kutatás előtt kevésbé ismert szerzőkről, forrásokról mindig részletes életrajzi, történeti, tartalmi ismertetőt ad, ezért kap nagyobb figyelmet Pécseli Király retorikájának fő forrása, Johann Scholl is. A szerző lenyűgöző mennyiségű tárgyi ismeret birtokában az alapvető tényeken túl olyan összefüggéseket is feltár, mint például azt, hogy Pécseli Scholliustól átemelt mintaszónoklatának valóságos szónoki beszéd a forrása: méghozzá az az oráció, melyet Naprágyi Demeter 1595. márc 2-án a magyar rendek nevében III. Zsigmond lengyel királyhoz intézett. Ez pedig nem más jelent, mint hogy Marburgban a 17. század elején magyar politikai beszéd szolgált az egyetemi tananyag alapjául.

A retorikai oktatás gyakorlatával foglalkozó 3. fejezet jelentős retorikatörténeti és pedagógiai változásra irányítja a figyelmet: a 16. század folyamán egyre inkább visszaszorul az addig uralkodó definitiones és praecepta technikája, s helyébe a példák, olvasmányok alkalmazása lép. Ez a változás indokolja a 16–17. század fordulójának magyarországi auktorkiadásaira irányuló vizsgálatot. Az ókori szerzők kiadásainak feltérképezése európai szellemi folyamatok magyarországi recepciójának létét vagy hiányát tárhatja fel, ahogy az 1651–52-es gyulafehérvári Cicero-kiadások a 17. század első felében Európában megjelenő leginkább figyelemre méltó reformpedagógiai folyamatok hazai hatását, recepcióját bizonyítják!

Nemcsak az olvasás tárgyát jelentő auktorkiadások képeznek azonban fontos forráscsoportot, hiszen a kérdés nem csupán az, hogy mit, de az is, hogy mi-

ként, vagyis milyen érdekeltséggel, milyen oktatási célokat, feladatokat kielégítő olvastak. Erre vonatkoznak az auktorolvasás módszereit rögzítő, Magyarországon is ismert, használt, kinyomtatott munkák. A 4. fejezet ez alapján térképezi fel az auktorhasználathoz kapcsolódó ismeretszerzés három különböző szintjét: a grammatikai ismeretekhez a fordítási tevékenység vihet közelebb, a következő szintet a verstani ismeretek megszerzése jelenti a poéták művei alapján, végül következhet a retorikai gyakorlatokra való felhasználásuk. A progümnaszma műfajokra csak az utóbbi időben fordít nagyobb figyelmet az irodalomtörténet-írás, holott ezek a gyakorlatok igen nagy hatással voltak az irodalmi szövegprodukciónak iskolán kívüli alkalmaira is. A legmagasabb szintű iskolai szövegprodukciónak gyakorlata, a deklamáció, illetve az ezekből összeállított *consultatio* külön fejezet tárgyát képezi. Tény, hogy a retorikai tanulmányokat folytató diákok gyakorló szónoklatainak rendszeres feltárása eddig még nem történt meg, de a wittenbergi *coetus* diákjainak szónoklatairól a 7. fejezetben olvashatunk, egyébként pedig, a műfaj jelentőségét demonstrálandó, a szerző sort kerít a soproni Johannes Schullerusnak 1629 júliusában a boroszlói gimnáziumban tartott szónoklata bemutatására.

A vizsgált időszakból viszonylag kevés olyan disputáció, megvédett diszsertáció maradt fenn, mely témájának a retorikát választotta volna – ez a néhány megjelent munka azonban így is fontos forrását jelentheti a retorikai gondolkodás történetének. Az 5. fejezet magyar diákok külföldi tanintézetekben megvédett vizsgatételével foglalkozik, melyekben fontos kommunikációelméleti változások jelei ragadhatók meg. A trencsényi származású Stephanus Omasztha az igloui gimnáziumban lefolytatott retorikaelméleti disputációját a disszerens tanárának összeállításából ismerjük, 1615-ből. Amint azt a monográfia meggyőzően bizonyítja, a diszsertáció a padovai arisztotelianus gondolkodók 16. századi vitáihoz szól hozzá: Giacomo Zabarella alapján határozza meg a retorikát *habitus instrumentalis*ként, ám további jelentős kérdésekben, különösen a retorikának a logikához viszonyított pozíciójáról kialakított vélekedésben eltér Zabarella felfogásától. Kecskeméti Gábor arra is rámutat, hogy a disszerens Zabarellától eltérő véleményét minden bizonnyal Antonio Riccoboni munkái határozták meg, s ezzel a mű illeszkedik abba, az Alpokon túli protestáns kommunikációelméleti gondolkodást jellemző folyamatba, amely a ráizmusz korrigálására törekvő szinkretikus iskolákkal rokon Arisztotelész-értelmezés előnyben részesítését jelentette.

A bevezető fejezetben jellemzett módszertani alapelveknek megfelelően nem csupán a retorikai diszciplína kérdéseit taglaló értekezések képezik a kommunikációelméleti érdekeltségű vizsgálódás tárgyát. A monográfiában sor kerül egy, a rózsashegyi gimnáziumban lefolytatott etikai tárgyú disputáció alapján megjelent értekezés elemzésére, mely a retorikai erényeket tárgyalja, s amelyben a retorikát mint etikai előírások kialakulásában konstitutív tényezőt lehet tetten érni.

A kötet számomra egyik legizgalmasabb részét a magyar irodalomtörténeti

köztudatban szinte alig jelenlévő körmöcbányai Paulus Rosa életrajzának és szellemi orientációjának megrajzolására irányuló kísérlet jelenti. A szerző, aki történetesen birtokolja azt a Wolf-kötetet, mely egykor Paulus Rosa tulajdonában volt, s annak kéziratos megjegyzéseit tartalmazza, a körmöcbányai származású humanista alakjából kiindulva lenyűgöző filológiai munka során egy, a tömeges értelmiségi karrier perspektíváján túlmutató életpálya sajátosságait tudja föltárni. Paulus Rosa augsburgi gimnáziumi tanulmányai során kapcsolódott be tanára, Hieronymus Wolf Európa-szerte figyelemmel kísért filológiai vállalkozásába, a Démoszthenész-gnomológia elkészítésébe, s ez, a már gimnazistaként elkezdett tudományos munka meghatározta életének, karrierjének későbbi alakulását.

A monográfia legtöbb fejezetében helyet kap olyan, a magyar irodalomelméleti gondolkodást is meghatározó és gyakran rendkívül összetett kapcsolati hálóknak a feltérképezése, melyek a magyarországi res publica litteraria tagjainak szellemi orientációját, műveiknek létrejöttét is nagymértékben befolyásolhatták. Wolf magyarországi szellemi kapcsolatairól értekezve például arra a lehetséges összefüggésre irányítja a figyelmet a monográfia szerzője, miszerint Baranyai Decsi Jánosnak az adagium műfaja iránti érdeklődésében tanárán, Johann Ludwig Hauwenrueteren keresztül Wolf hatásával is számolni lehet, vagy Rosa bécsi tanára, Georg Muschler életrajzának és kapcsolatainak megrajzolása teszi lehetővé annak a feltételezésnek a megfogalmazását, miszerint a bizonyára szintén Muschler-tanítvány Bornemisza Péter Elektra-fordításának megszületésére Muschler bátyjának, a főként Lukíanosz- és Terentius-fordításairól ismert Johannak a példája is ösztönző lehetett.

A leghosszabb, 200 lap terjedelmű 7. fejezet a magyar diákok németországi peregrinációjának a retorikai gondolkodásra gyakorolt hatását vizsgálja. Az egyetemi peregrináció célpontjainak rendszeres és időrendi szempontot érvényesítő áttekintése a peregrináció mértékét és jellegét tárja fel, valamint az egyetem retorikai-kommunikációelméleti rendszereinek jellemzését vállalja. A wittenbergi és a marburgi egyetemhez kapcsolódó retorikatörténeti folyamatok, jelenségek tárgyalása külön alfejezetek tárgyát képezi. A wittenbergi retorikai gondolkodást időszerűnkben a melanchthoniánus középpontú kommunikációs rendszer dominanciája határozza meg, noha a kutatások arról is tanúskodnak, hogy bizonyos késő-humanista paradigmák mellett egy olyan alternatív retorikaelmélet befogadására is lehetőség lett volna, mely a rámizmusnak elsősorban pedagógiai konzekvenciáit sajátította át. Ám a rámizmus hatásának ezen kívül csak minimális nyoma van a wittenbergi retorikai gondolkodásban. Fontos eredmény továbbá annak, a hazai kutatás számára eddig ismeretlen ténynek a feltárása, hogy Nicodemus Frischlin személye és munkássága a wittenbergi magyar coetus olyan diákjaira is komoly hatást gyakorolhatott, mint Forgách Mihály és Bánffy Ferenc, és akár még Forgách Justus Lipsius irányába történő tájékozódása mögött is Frischlin személyes hatása sejthető. A fejezet nem mellékesen vázolja azt az európai szakirodalomban is ke-

véssé tárgyalt összefüggést, miszerint a 16. század második felében népszerűvé váló, főképpen olvasmányokat tartalmazó retorikai tankönyvek megjelenése mögött kitapintható pedagógiai folyamatban Frischlinnek meghatározó szerepet kell tulajdonítani.

A történeti kommunikációelmélet említett szemléleti és módszertani alapvetései határozták meg a fejezet talán egyik leginvenciózusabb egységét, melyben Kecskeméti Gábor nagyító alá veszi a teológiai stúdiumoknak a kommunikáció elméletére lehetségesen gyakorolt hatását is. A három ismertetésre kerülő wittenbergi tudós, Hunnius, Hutter és Hülsemann, teológiai munkássága mellett kommunikációelmélettel is foglalkozott. Ám a praktikus homiletikai tanácsok feltérképezése mellett hasonló súllyal esik latba a lutheránus igeteológia is, melynek megfontolásait a szerző a kommunikációelméletet meghatározó pozícióba emeli, új távlatokat nyitva ezzel a vallási kommunikációt irányító teoretikus elvek vizsgálatában.

A homiletika történetének egyik legradikálisabb és hosszútávú hatása miatt is figyelmet érdemlő újítása mindeközben a marburgi egyetemen történt meg: az Andreas Hyperius retorikatörténeti helyéről és megítéléséről szóló nem kevésbé polemikus, ám annál meggyőzőbb alfejezet elsősorban azt mutatja be, hogy a hyperiusi homiletikai genusok hogyan alakultak át a 16–17. század kálvinista homiletikai kézikönyveiben ususokká.

A fejezet végül a németországi egyetemeken megjelenő külföldi retorikai trendek recepciójára terjeszti ki a figyelmét. A rámisták és a lipsiusi retorikai elveket vallók antagonisztikus ellentétének megkérdőjelezését vonja maga után Johann Matthäus Meyfart retorikai tevékenységének vizsgálata: a rámista orientációjú Meyfart jelentette meg Lipsius oratoriáját, majd maga német nyelven írt rámista retorikát, amihez végül, szándékai ellenére, sosem készült el az oratoria, talán éppen azért – feltételezi a szerző –, mert felismerte a lipsiusi oratoriának a rámista retorikához szemléleti zűrzavar nélkül megvalósuló hozzáillesztése lehetőségét. Ennek az összefüggésnek a feltárása a magyar retorikai hagyomány értelmezésében is jelentős belátásokhoz vezethet el.

A 8. fejezet a retorikai beszédnek kérdését az irodalmi gyakorlat egyes jelenségeivel veti össze. A fejezet azoknak a későbbi kutatásokra váró eljárásoknak a módszertani lehetőségeit előlegezi, melyek feladata lesz majd retorikai elmélet és gyakorlat összekapcsolódásának termékeny módon történő vizsgálata. A retorikai hatásesztétika érvényességi idejének lényegében a végpontján álló katolikus Versegghy retorikai elméletének és hitszónoklatainak távlata a Melanchthon által életre hívott *genus didascalicum* mint diskurzuselméleti döntés hosszú távú hatásának belátásához segít hozzá. A *genus iudiciale* kérdésének felvetése pedig különösen azért érdekes, mert noha valódi törvényszéki beszéd megtartására a 16–17. század magyarországi jogrendszerében nem volt alkalom, a retorikai képzés általában biztosította ennek a genusnak az ismeretét, s az elemzések azt bizonyítják, hogy a genusnak különösen a statusok argumentációs logikáján keresztül kifejtett hatása

különböző irodalmi műfajokban jelenik meg, mind a világi, mind a vallási-egyházi irodalomban. Különösen izgalmas eszme-futtatásnak ítélem a status coniecturalis reflektálatlanságának kommunikációelméleti következményeivel foglalkozó alfejezetet, amely az argumenta inartificialia helyzete megváltozásának értékelésében azok részleges nyelvi természetének fölismerését, s az ebből következő manipulatív lehetőségek meglátását állítja szembe a Wilbur Samuel Howell-féle „új retorika”-koncepció magyarázatával.

A 9. fejezet a retorikai hagyomány egyedi alkalmazásairól tesz megállapításokat. Első része a Balassi-nagyciklus nyitóversének értelmezéséhez szól hozzá: számos, a szakirodalom eredményeit, megállapításait kiegészítő, pontosító eszmétörténeti–retorikai adattal gazdagítja a vers értelmezése kapcsán megfogalmazódott véleményeket, ha az Aenigma értelmezésében igazán új távlatokat nem is mutat fel. A monográfia címűl választott idézet szerzője, Rimay János I. Rákóczi Györgyhez írott levelének vizsgálata viszont filológiai bravúrok sorozata: a Rimay által idézett latin citátumok közül eddig a kutatás mindössze 6 esetében állapította meg sikerrel azok forrását, Kecskeméti Gábor további 7 idézet eredetét kutatja fel. Itt azonban nem ér véget a kutatói lelemény: a beazonosított idézetek kontextualizálása és értelmezése az implicit Prágai-bírálatnak, a szatíra Rimay által használt fogalmának és Rimay retorikai–esztétikai elveinek értelmezéséhez biztosít háttérrel. Rimay doctus költőhöz méltó idézethasználata igen elmés és az értelmező részéről is komoly erudíciót igénylő eljárást jelent, amely valójában csak a „beavattak”, a legműveltebbek számára tárja fel a levél valódi jelentését.

A 10., zárófejezet nem összefoglaló funkcióban szerepel, hanem új távlatba helyezi a monográfia egészét. A historia litteraria korai történetéhez hozzászóló részben ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy a retorika az irodalomtörténeti reflexiók, vagyis a historia litteraria formáját és szemléleti alapvetését is alapjaiban határozta meg, tehát az irodalomtörténeti művek ugyanabba a retorikai univerzumba tartoznak, mint a tárgyukat képező szövegek.

Az egyes tanulmányok itt csak felvillantható gazdagságát a monográfia impozáns, majdnem száz lapos rövidítésjegyzéke, továbbá a 40 lapos személy- és helynévmutató is tükrözi. A kötet tartalmaz egy 20 lapos angol nyelvű összefoglalót is, ám ettől függetlenül nagy szükséges lenne arra, hogy a monográfia idegen nyelven is hozzáférhetővé váljék, eredményei alapján ugyanis a nemzetközi tudományosság nagyfokú érdeklődésére is számot tarthat.

A maximális kifejezésbeli pontosságra és nyelvi ökonómiára törekvés igen sűrű szöveget eredményezett, mindeközben viszont az is nyilvánvaló, hogy a retorika történetének kutatója a gyakorlatban is kiváló művelője a retorikai arsnak. A választott kötet cím pedig nemcsak Rimay irodalmi, hanem Kecskeméti Gábor szaktudományos eszményeinek megfogalmazásaként is érthető, s meggyőződéssel állíthatom, hogy az olvasó kezébe valóban „böcsületre kihaladott ékes és mesterséges [...] írás” került.